

**УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ ЖИТЛО:
МАТЕРІАЛИ ДО «СЛОВНИКА
БУДІВЕЛЬНИХ ТЕРМІНІВ»**

У статті досліджено проблеми будівельної термінології, зокрема терміни, що стосуються українського народного житла. Проаналізовані терміни, які називають матеріали та будівельні конструкції, що застосовують в українському народному житлі. Схарактеризовано терміни, які містяться в Державних стандартах та в академічному Словнику української мови.

Ключові слова: українська мова, культура мови, українське народне житло, будівельна термінологія, лексичні одиниці, назви будівельних конструкцій.

В статье исследованы проблемы строительной терминологии, в частности терминологии, касающейся украинского народного жилища. Проанализирована терминология, которая обозначает материалы и строительные конструкции, которые применяются в украинском народном жилище. Проведен анализ терминов, содержащихся в Государственных стандартах и в академическом Словаре украинского языка.

Ключевые слова: украинский язык, культура речи, украинское народное жилище, строительная терминология, лексические единицы, названия строительных конструкций.

The level of development of scientific language influences on the intellectual advancement of society and attests the status of the language of the people' self-revelation. Formation of scientific language was occurring while adverse conditions in Ukraine, that's why Ukrainian industry terminology system did not develop naturally. The establishment of scientific and technical terminological system, and construction in particular was made impossible by conditions without statehood of Ukraine. The interest of the scientific language in Ukraine was growing while of national revival. When prohibitions and persecutions were weakened and Ukrainian scientific language had an opportunity to reveal its full potential. Obviously, today, the valuation industry terminology problem in the modern domestic linguistics can be attributed to one of the most actual for this reason. This aspect should be considered, and the terminology system of the construction industry too.

Today the Ukrainian linguistics have already had a lot of works where authors consider both the general theoretical issues of terminology, and industry.

Theoretical generalization of modern views on the problem of the linguistic study of the use of industry terminology and theoretical research diversified in practice comprehensive analysis of the terminological system, where a verbalization of the cognition of objective reality is provided, associated with such industries like construction to analyze condition that relate to the Ukrainian national housing and their correlation with the terminology of modern construction.

Ukrainian peasant house is an important source of historical and cultural, cultural and social knowledge of the person as an organized in functional and aesthetically space serving to provide Ukrainians processes of life. The Ukrainian peasant house related to a large group of specific vocabulary of the Ukrainian language, which is not unfairly used in modern construction terminology. The task of philologists is to work together with specialists and to compile a dictionary of construction terms, which will serve as a basis for the development and approval of state standards in the construction industry.

Key words: Ukrainian peasant house, lexical units, the names of construction structures.

Рівень розвитку наукової мови впливає на інтелектуальний поступ суспільства, свідчить про стан мовного самовиявлення народу. Формування наукової мови в Україні відбувалося за несприятливих умов, тому українські галузеві терміносистеми не розвивалися природно. Умови бездержавності України унеможливлювали становлення сучасної науково-технічної терміносистеми, і будівельної зокрема. Зацікавлення науковою мовою в Україні зростало в часи національного відродження. Коли послаблювалися заборони та переслідування, лише тоді українська наукова мова мала змогу розкривати свій потенціал. Очевидно, саме із цієї причини сьогодні проблему в нормування галузевих термінологій у сучасному вітчизняному мовознавстві можна віднести до однієї з найактуальніших. У цьому аспекті потрібно розглядати й терміносистему будівельної галузі.

Сьогодні в українському мовознавстві вже маємо чимало праць, автори яких розглядають як загальні теоретичні проблеми термінології в окремих розвідках І. Ковалик [9], Т. Панько [15], І. Кочан [10] чи колективних монографіях Т. Панько, І. Кочан та Г.Мацюк [16], А. Д'якова, Т. Кияка, З. Куделько [5], так і різні галузеві терміносистеми, зокрема будівельну (В. Марченко [12], А. Письмиченко [18], І. Чепіга [23], С. Жуковський, Л. Полюга [8], І. Головка-Марченко[3], Б. Рицар [19] та ін.).

Теоретичне узагальнення сучасних поглядів на проблеми лінгвістичного вивчення галузевих термінологій та застосування результатів теоретичного пошуку на практиці урізноманітнили всебічний аналіз термінофонду, який забезпечує вербалізацію пізнання об'єктивної дійсності, пов'язаної з такою галуззю промисловості, як будівництво.

Мета нашої статті – проаналізувати терміни, що стосуються українського народного житла, та їхнє співвіднесення з термінологією сучасного будівництва з метою наступного внесення до тлумачного словника будівельної термінології.

Сучасна українська термінологія – це відносно стабільна та закріплена традицією лексико-семантична система, що перебуває в стані безперервного руху й поступового вдосконалення. Розвиток термінології зумовлений чинниками суспільно-політичного, фахового та мовного характеру. Добре розвинена, впорядкована й унормована термінологія сприяє розвитку науки та технічному прогресові, а відтак і розвитку галузі, бо, як зазначав китайський філософ Конфуцій: «Якщо мова не є правильна, то вона не означає того, що має означати, то коли ж вона не означає того, що має означати, то не буде зроблене те, що має бути зроблене; а тоді моральність і всяке мистецтво почнуть занепадати, справедливість зійде на манівці – і всі впадуть у стан безладного хаосу».

У XIX–XX ст. певною мірою сформувалася українська суспільно-політична термінологія (літературознавча, історична, філософська, юридична, політична, мовознавча). Щодо технічної термінології, і зокрема будівельної, маємо низку системних проблем, які істотно впливають на якість творення та використання термінів у цій галузі. Вимоги, котрі культивувалися тривалий час за радянської доби, щоб роботи на здобуття вчених ступенів подавалися лише російською мовою, технічна документація виготовлялася лише російською, викладання у вищих навчальних закладах було російською мовою й до сьогодні даються знаки, гальмуючи розвиток української технічної термінології, особливо будівельної галузі. До цього, на думку деяких дослідників, і, до речі, не безпідставно, додаємо

й інший недолік українського термінотворення – це відсутність загальнодержавної координації цього процесу.

В останні роки ситуація поліпшується: розроблено стандарт на терміни та визначення, виходять друком термінологічні статті та монографії. Написано та захищено дисертації, пишуться наукові статті та науково-технічні звіти. Видано нормативно-технічну документацію: національні стандарти, стандарти організацій і, зокрема, галузеві стандарти, технічні умови, технологічні регламенти тощо. У вишах будівельного профілю читають лекції й проводять наукові конференції. Усе це мало б забезпечити систематизацію й оновлення будівельної термінології. Утім, окремі терміни та визначення потребують критичного аналізу й спільного з філологами доопрацювання, тому що, відштовхуючись від російської лексики, деякі творці українських термінів не завжди відчують особливості української мови та її відмінність від мови російської, що й спричинює утворення неадекватних термінів на зразок: *несучі конструкції, сваєбійний агрегат, сітчатовидна структура екосистем* тощо.

Опрацьовуючи будівельну термінологію, потрібно зазначити, що в сучасному українському суспільстві, яке прагне до відкритості й толерантності, українській мові повертаються ті її елементи, що силоміць були вилучені з норми, зокрема й такі, які відтворюють і поповнюють національний образ нашої мови на всіх рівнях її структури завдяки гармоніюванню з етнічною природою української мови, що стосується й термінології українського народного житла.

Проаналізуємо деякі з них з метою введення до термінологічного словника будівельної лексики. Терміни, що стосуються технології та матеріалів, з яких будують українську хату:

Глина – багатомінеральна гірська порода, яка, змішуючись з водою, утворює пластичну масу, широко використовується в будівництві, гончарстві, скульптурі тощо. *Закидка (розмовне)* – заповнення (й заповнювач) простору між деталями каркасу хати в каркасному будівництві (наприклад, «*дерев'яна закидка*»),

«валькова закидка» тощо). Академічний словник української мови (СУМ) не фіксує такого терміна, натомість фіксує «**накидка**» (розм.) – дія за значенням накидати: *Старіші і простіші [батюшки]... були проти накидки хати* (І. Нечуй-Левицький) [20, с. 103].

В українському народному будівництві Придніпровського регіону використовували різні технології виготовлення будівельних матеріалів, які народні майстри чітко розрізняли за формою, складниками для виготовлення та умовами висушування: «*лампач*», «*саман*», «*цегла*» «*вальок*». Наприклад, *вальок (чол.)* – грудка мокрої, замішеної із соломною глини для спорудження глиняних будівель або обмазування стін: *Стара Кайдашиха не поклала своїми руками ні одного валька глини* (І. Нечуй-Левицький); *На виліплених до половини стінах копирсалися мурувальники. Вони добирали останні вальки глиняного замісу* (С. Добровольський). Вальок не має якоїсь визначеної чіткої форми, оскільки виготовляється жіночими руками й нагадує процес вимішування тіста, тому й результат цього вимішування, тобто «*вальок*», схожий на кавалок тіста. Народний термін «*вальок*» походить від дієслова *валяти* – розминаючи, дуже ущільнюючи, збивати [21, с. 287]. Оскільки технологію виведення валькових хат у сучасному суспільстві не застосовують, то жоден з нормативно-правових документів сучасного будівництва не фіксує такого терміна.

Цегла для народних майстрів, які будують хати, – будівельний матеріал, що виготовляється із глини через випікання у високотемпературних печах. За формою цегла брусковидна, різних розмірів залежно від майстерні виготовлення. У Придніпровському регіоні відомі «*катеринославська цегла*» – це цегла ручного формування з подальшим випіканням у печі, «*новоолександрівська цегла*» – має відмінний від стандарту розмір. Державний стандарт «Будівельні матеріали. Цегла та камені керамічні рядові і лицьові. Технічні умови (EN 771-1:2003)» визначає цей термін так: «*цегла – керамічний штучний виріб, що використовується для мурування стін будівель на будівельних розчинах. Виріб*

з номінальним розміром 250 мм x 120 мм x 65 мм» [1]. А СУМ дає таке пояснення: «цегла – будівельне штучне каміння у вигляді прямокутних брусків з випаленої глини» [22].

Саман народні майстри визначають як будівельний матеріал, виготовлений із глини з додаванням соломи (переважно злакових культур) та замішаний на воді. Виготовляють саман у спеціальних дерев'яних формах (розмір 500 мм x 440 мм x 130 мм) з подальшим просушуванням на повітрі (краще на протягу) без прямого попадання сонячного світла. «Будівельний стіновий матеріал, що являє собою необпалену цеглу, виготовлену з глини з домішкою солом'яної січки, полови, гною, висушений на сонці: В балці, біля ставка, де ще затрималося трохи талої води, було людно: тут бригада виготовляла саман (А. Хорунжий) – таке пояснення терміна «саман» дає СУМ. Щодо сучасних нормативних актів будівництва, то лише один державний стандарт «Шкала сейсмічної інтенсивності» подає визначення «саман – цегла-сирець, глиняна цеглина» [24]. Українське народне будівництво «лампач» використовує в значенні «глино-солом'яна суміш з додаванням органічних домішок (кінських чи коров'ячих кіз'яків)». Схоже визначення дає й СУМ: «лампач (лимпач) – необпалена цегла з глини з домішкою соломи або інших органічних речовин»: *Набив [Альоша] старого лампачу, що сипався з розруйнованої задньої стіни колишнього сарайчика, і замісив глину (І. Микитенко)* [22]. У державних стандартах цей термін не спостерігаємо.

Важливим будівельним матеріалом українського народного житла була деревина. Її використовували, забудовуючи каркас хати, виганяючи покрівлю, облаштовуючи вікна, двері та інші частини будівлі. Серед найпоширеніших термінів, пов'язаних з деревиною, фіксуємо такі: **брус** – обтесана чи обпиляна чотиригранна колода, що застосовують на будівництві хати: *Вся хата була зложена з липових брусів (О. Стороженко)* (за визначенням державного стандарту **брус** – пиломатеріал товщиною та шириною 100 мм і більше [17]); **дранка** – тоненькі дощечки для оббивання стін і стелі під штукатурку, для покриття дахів тощо: *Дівчата сплітали з дранки квадрати розміром*

близько квадратного метра (М. Руденко) (за державним стандартом, який регламентує види дерев'яних деталей та виробів, *дранка* – це тонкі одношарові різані чи колені дощечки або листи. Дранка буває покрівельна або штукатурна [4]); *лата* – довга жердина або дошка, яку кладуть упоперек крокв: *Він [беміт] дуже легкий і не потребує громіздких крокв та лат* [22]. У державних стандартах термін *лата* спостерігаємо в значенні «каркас для установаження настилів підлог, майданчиків, кріплення зашивки приміщень судна» [6].

Будуючи хати, народні майстри дуже уважно ставилися до якості деревини, тому добре знали на всіх її природних дефектах, наприклад: *завилькуватість* – вада деревини, що полягає у хвилястому або гвинтоподібному розміщенні волокон у стовбурі. Завилькуватість виявляється в неправильному хвилястому розміщенні волокон деревини. Такі випадки нерідко трапляються в деревині берези (звичайної), в'яза, клена, горіха й сосни. Таке саме визначення подає й тлумачний словник [22]. Дещо інакше пояснюють цей термін у Державному стандарті: *завилькуватість деревини* – звивисте або безладне розміщення волокон деревини; трапляється на всіх деревних породах (частіше на листяних), переважно в окоренковій частині стовбура [2]. *Косошарість* – вада деревини – гвинтоподібне розташування волокон. Цей термін використовують народні майстри та фіксує СУМ [22], але Державний стандарт такого терміна не фіксує. *Сухобокість* – змертвіла в процесі росту ділянка поверхні стовбура, яка виникає внаслідок пошкоджень (заруб, удар). Сухобокість зазвичай позбавлена кори, витягнута уздовж стовбура й заглиблена щодо решти його поверхні, а по краях має наплив у вигляді валиків деревини та кори, – так подає Державний стандарт ваду деревини, яку майстри українського народного житла називають «сухотами». Словник термін «сухобокість» не фіксує, а термін «сухоти» фіксує як «туберкульоз»; *заболонь* – шар деревини, який міститься безпосередньо під корою; ближче до кори є наймолодша частина деревини – заболонь, що відрізняється від ядрової деревини світлішим кольором; *морозовина* – тріщина кори або стовбура

дерева, що з'являється внаслідок сильного морозу. Периферійна частина стовбура від морозу стискається більше, ніж внутрішня, не витримує стиску та із тріском розривається. Так утворюються тріщини – морозовини [22]. Такі терміни вживають у фаховій літературі, подають у словниках, вони функціонують у народній мові, але відсутні в Державних стандартах.

Натомість терміни, які функціонують у народній лексиці (*засмолок, збіжистість, окоренкуватість, гнилизна, крень*), фіксує Державний стандарт, але СУМ таких номенів не подає.

В аналізованому матеріалі виокремлюємо групу назв будівельних конструкцій, які застосовують у будівництві українського народного житла: *балка* – дерев'яна колода або залізний брус, що є основою перекриття, настилу (стелі, підлоги тощо): *Стіна тріснула, розійшлася, балки підгнивали – падали (Панас Мирний); варцаб* – лутка: *Сьогодні діду Семену будівельна бригада заклала хату, і сьогодні ж на ній вирости віконні варцаби (М. Стельмах); глиця* – поперечна планка, яка що-небудь з'єднує; *кроква* – два бруси, з'єднані в горішній частині під кутом і закріплені долішніми кінцями до стін будівлі, на яких тримається дах: *На хаті заблицали крокви й лати, наче сухі ребра (І. Нечуй-Левицький); Держачися крокви, по латах, мов по сходах.., доліз [злодій] до бантини (І. Франко); Високо зводилися вгору крокви рублених приміщень (О. Десняк); лата* – довга жердина або дошка, яку кладуть упоперек крокв; *лутка* – бокова частина віконної або дверної рами, стесана навскіс: *З хати вже вирвані лутки дверей і вікон, і вона, біла, дивиться на світ проваленими страхітливими очима (О. Довженко); одвірки* – боковий або верхній брус рами дверей; (тільки мн.) рама дверей: *У сінешні двері хтось як застука, — аж одвірки затряслися! (П. Мирний); Одвірки коло дверей були помальовані ясно-синьою фарбою (І. Нечуй-Левицький); риштовання, риштування* – тимчасове дерев'яне або трубчасте обладнання, що встановлюють біля стін споруди під час її відбудови, ремонту, реставрації і т. ін.; *сволок* – балка, яка підтримує стелю в будівлях; *слиж* – поперечний брус у стелі із хмизу: *Стріха зайнялася. Мишко чув, як тріщить солома. Колгоспники прибігли,*

коли вже впали крокви й горіли слижі (П. Загребельний); **соха** – товста жердина, стовп, переважно з розсохою на кінці, що служить підпорою, підставкою до чого-небудь; **стоян (стояк)** – вертикальний брус, стовп, який служить опорою для чого-небудь, у якійсь споруді; **шула** – стовп. Ця група назв будівельних конструкцій активно функціонує серед українського народу й сьогодні [див. 7], зафіксована СУМ, але державними стандартами проігнорована, тобто в сучасній науковій мові її не використовують.

Українська хата як організований у функційно-естетичному плані простір, що служить для забезпечення процесів життєдіяльності українців, є важливим джерелом історико-культурних, культурологічних та соціальних знань про людину. З українською хатою пов'язана велика група конкретної лексики української мови, яку незаслужено не використовують у сучасній будівельній термінології. Завдання філологів полягає в тому, щоб разом з фахівцями укласти словник будівельної термінології, який стане основою для розроблення та затвердження Державних стандартів у галузі будівництва.

Бібліографічні посилання

1. **Будівельні матеріали.** Цегла та камені керамічні рядові і лицьові. Технічні умови (EN 771-1:2003). ДСТУ Б В.2.7-61:2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://uas.org.ua/index.php?option=com_terminus.
2. **Вади** деревини та дефекти обробки. Терміни і визначення. ДСТУ 2152-93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://uas.org.ua/index.php?option=com_terminus.
3. **Головко-Марченко В. С.** Термінологічне визначення понять «будівельний комплекс», «будівельна галузь» та «будівельне виробництво» / В. С. Головко-Марченко // Комунальне господарство міст. – 2014. – Вип. 115. – С. 24–30.
4. **Деталі і вироби** дерев'яні. Терміни та визначення. ДСТУ 2186-93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://uas.org.ua/index.php?option=com_terminus.
5. **Дяков А. С.** Основи термінотворення: семантичні та

- соціолінгвістичні аспекти / А. С. Дяков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К. : КМ Academia, 2000. – 218 с.
6. **Елементи** металевого корпусу надводних кораблів і суден. Терміни та визначення. ДСТУ 2337-94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://uas.org.ua/index.php?option=com_terminus.
 7. **Євсєєва Г. П.** Історія та традиції українського народного житла Придніпровського регіону / Г. П. Євсєєва, М. В. Савицький. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2016. – 269 с.
 8. **Жуковський С.** Деякі проблеми перекладу українських термінів будівництва й архітектури у двомовному словнику / С. Жуковський, Р. Кінаш, Л. Полюга та ін. // Проблеми української термінології СловоСвіт 2008 : зб. наук. праць. – Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2008. – С. 56–58.
 9. **Ковалик І.** Логіко-лінгвістична проблематика технічної термінології у слов'янських мовах / І. Ковалик // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. – 1969. – Вип. 6. – С. 19–23.
 10. **Кочан І.** Нові тенденції розвитку української науково-технічної термінології / І. Кочан // Нові тенденції розвитку української мови : аспекти перекладу. – К., 2002. – 156 с.
 11. **Кочан І. М.** Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами в сучасній українській мові / І. М. Кочан. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 518 с.
 12. **Марченко В. С.** Основні способи термінотворення (на матеріалі будівельної термінології / В. С. Марченко // Культура слова. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 36–40.
 13. **Національні** та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах / за ред. Л. О. Симоненко, С. О. Соколова, І. В. Короленко та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – 239 с.
 14. **Огар Е.** Вправне вживання термінів / Е. Огар // Укр. мова та література. – 2000. – № 2. – С. 12.
 15. **Панько Т. І.** Від терміна до системи / Т. І. Панько. – Львів : Світ, 1979. – 147 с.
 16. **Панько Т. І.** Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.

17. **Пилопродукція.** Терміни і визначення. ДСТУ - 2148-93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://uas.org.ua/index.php?option=com_terminus.
18. **Письмиченко А. М.** Сучасна будівельна термінологія в українській і російській мовах / А. М. Письмиченко // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 46–51.
19. **Рицар Б.** Про принципи творення українських термінів-відповідників з радіоелектроніки / Б. Рицар // Другі термінологічні читання. – К. : Вид-во КДУ, 1991. – С. 25–34.
20. **Словник української мови :** в 11 томах. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1970. – 799 с.
21. **Словник української мови :** в 11 томах. – Т. 5. – К. : Наук. думка, 1974. – 840 с.
22. **Тлумачний словник української мови онлайн** [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slovnuk.net>.
23. **Чепіга І. П.** Будівельна лексика староукраїнської мови (загальні поняття, будівельні матеріали, первинна обробка дерева, знаряддя праці) / І. П. Чепіга // Мовознавство. – 1982. – № 2. – С. 51–58.
24. **Шкала сейсмічної інтенсивності.** ДСТУ Б В.1.1-28:2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://uas.org.ua/index.php?option=com_terminus.